

TÁJKÉPEK TRIANON UTÁN

Transzferhatások és helyi adottságok a Balaton-part építészetében

WETTSTEIN Domonkos

*„Hiába fűrosztöd önmagadban,
Csak másban moshatod meg arcodat.”*
(József Attila)

A Balaton építészetének ügyét egységesen az 1931-es Magyar Mérnök és Építész Egylet konferenciája tematizálta először. A konferenciaanyag szerkesztője, Antal Dezső a Trianon utáni fejlesztések kétarcúságát fogalmazta meg az átalakuló tájképet szemlélve: „Megint csak magyar végzet, hogy a Trianon után megindult balatoni építkezések ideje, bár összeesik a nyugati államokban nagy lendülettel nekiinduló modern építészet úttörő munkásságával, azt észre sem vette, annak tanulságait jóformán sehol sem értékesítette.” (ANTAL 1931c: 35) Kettős értékelésében egyrészt a történeti fürdőhelyek elvesztését ellensúlyozó Balaton-ügy nemzeti színezte, másrészt – kissé el-

lentmondásosan – a nemzeti színezetet magától el-távolító nemzetközi modern építészet adaptálásának hiánya jelenik meg (1. kép). Az európai építészetet a két háború közt jellemző stíluspluralizmus az üdülő-helyek formálásában is éreztette hatását. A történeti, nemzeti, folklorisztikus és modern tendenciák eltérő értékhangsúlyokkal egyedi regionális koncepciókban kombinálódtak. Mindez rávilágít arra a komplex hatás-mechanizmusra, amely a korszakban a Balaton-fejlesztés kérdését is formálta.

A trianoni döntést követően új lendületet kapott a Balaton-part fejlesztése. Az elcsatolt területekkel a történeti üdülőhelyek jelentős részét, köztük az er-

1. kép. Balatonföldvár, strand, 1934.
Forrás: Fortepan 157955, orig. Preisich család

déli, tátrai és adriai fürdőket is elvesztette az ország (TAMÁSKA 2022: 57). A területi veszteségen túl a gazdasági nehézségek és a külpolitikai elszigeteltség is megnehezítette a külföldi üdülőhelyek felkeresését. A bezárt országban a figyelem egyre inkább a Balaton-part frissen parcellázott fürdőtelepeire irányult, amely új társadalmi rétegek számára is elérhetőnek bizonyult. A korszakban lezajló infrastrukturális és turisztikai fejlesztések a tópart arculatát is jelentősen átformálták, és ezek a folyamatok a Balaton régió identitásának kérdését is kiélezték (2. kép). A Balaton-eszme a korszak közkeletű gyűjtőfogalmává vált, miközben eltérő megközelítések vegyültek a sokak által propagált eszmerendszerben. A Balatonról alkotott ideák kavalkádjában ugyanis nem csak régióból, hanem más tájegységekről származó karakterjegyeket is felfedezhetünk. És ha mindezt összevetjük a Trianon után átrendeződő nemzeti és a vele szorosan összefonódó

2. kép. Balatonföldvári nyugati móló építése, 1904–1905. Forrás: Fortepan 183522, orig. Magyar Műszaki és Közlekedési Múzeum / BAHART Archívum, Leltári jelző: MMKM TEMGY 2019.1.1. 1181.

turisztikai identitásképekkel, valóban felmerül a kérdés: vajon pontosan milyen hatással is volt a trianoni döntés a régió önképének alakulására? Az elcsatolt adriai, tátrai és erdélyi üdülőhelyek iránti nosztalgia, eszmei vágyakozás megmutatkozott-e az új balatoni üdülőhelyek kialakításában vagy már egy, az európai versengésben is helyt álló modern üdülőhely víziója körvonalazódott? Érdemes tehát a Balaton építészeti identitásképét a külső hatások és tájegységi transzferrek felől is megvizsgálni.

A tanulmányban az épített környezet koncepcionális formálása felől közelítünk a korszak balatoni önképéhez és eszmetörténeti szinten elemzem a Balaton régió két háború közti átalakulására gyakorolt hatásmechanizmusokat. Az elemzés fókuszában a Magyar Mémök és Építész Egylet 1931. február 9. és április 16. között megtartott konferencia sorozata áll (ANTAL 1931a). Az eseményt a táj egyre dinami-

kusabb és közben láthatóan egyre problematikusabb átalakulása tette szükségessé. A felvetett kérdések jól tükrözik a Trianon után fejlődésnek induló Balaton-part fejlesztési dilemmáit és az építészeti identitáskeresés alternatíváit. A konferencia anyagát Antal Dezső szerkesztésében a *Tér és Forma* publikálta, a különkiadást a m. kir. Vallás- és Közoktatási Minisztérium támogatásával adták ki. A konferencia és a kiadvány tartalmi vázlata négy fő téma köré csoportosul. Az első blokkban „A Balatoni fürdőhelyek építészeti kiképzése, statisztikai és egészségügyi adatok” címmel a rekreációs célú építészet funkcionális és formaalkotási szempontjait elemezték. A második blokkban léptékszintet váltva „Fürdőtelepek kialakítása és közművei” címmel az új telepek infrastrukturális elveit, illetve a táj- és településképi problémákat vizsgálták. Ezt követően a „Közlekedés” helyzetképét vázolták fel, a hajózás, vasút, úthálózat és autóközlekedés kérdéseit elemezve, míg az utolsó blokkban az építésügy intézményi helyzetét vitatták meg „A balatoni építkezések és munkák hatósági irányítása. Építésügyi szabályozás. A tervezés és vállalkozás” címmel. A fő témakörök jól mutatják az esemény interdiszciplináris jellegét, ahol a környezetalakítás kérdését a formálás eszmei és műszaki kérdései felől, komplexen járták körbe. Mindez

A BALATON-ESZME ÉS TRIANON

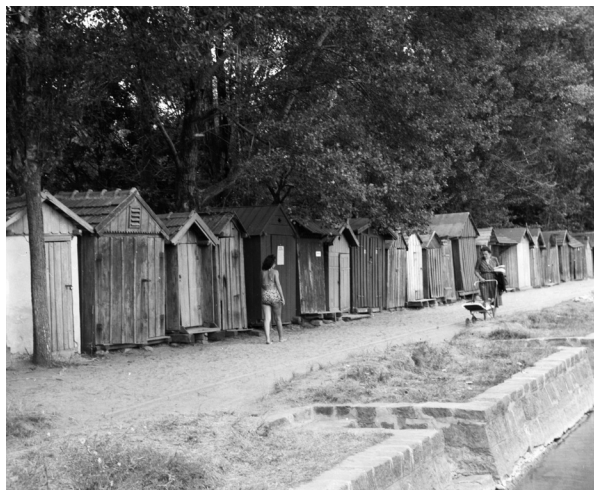
A két háború közti időszak közéletében kedvelt motívummá vált a „Balaton-eszme” és a „Balaton-kultusz” megfogalmazás, amellyel a tó iránti elkötelezettséget és a regionális identitást propagálták. A karakteres megnevezések ellenére ugyanakkor egyáltalán nem

lehetőséget ad arra is, hogy az eszmetörténeti elemzésben eltérő pozíciókból és perspektívákból vizsgáljuk meg a régió identitás alakításának kérdését.

A tanulmány további célja a korszak építészeti eszmetörténeti kontextusba helyezése, az építészeti formálásban és koncepcióalkotásban megjelenő korszakos nemzetközi áramlatok kimutatása. Az elemzés alapjául a korszakot feldolgozó doktori disszertáció szolgál (WETTSTEIN 2018), azonban a korszakra szükséges a hatásmechanizmus elemzés új perspektívájából is ránézni. A korabeli társadalmi háttér felvázolásához fontos adalékokat adnak a társtudományok kutatásai (BÓSZÉ 1989; SCHLEICHER 2014; KOVÁCS 2020). A tanulmány kérdése az archív anyagok, különösen az 1931-es konferencia anyagának koncepcionális újraolvasását is szükségessé tette (ANTAL 1931a). Mindez lehetőséget ad a konferencia részletesebb elemzésére és az eszmetörténeti alternatívák átfogóbb bemutatására. Az elemzés során a régió építészeti identitásának kialakítását vizsgáljuk. Elsősorban arra keressük tehát a választ, milyen külső transzferek hatottak a formálódó régió építészeti önképére? Ezzel összefüggésben pedig a trianoni döntésnek milyen közvetlen vagy közvetett hatása lehetett a történeti üdülőhelyekről származó identitásjegyek átemelésére?

a minden akaratot és munkát összefogni tudó irányítás, a szerteforgácsoló sok hasznos energia összegzése.” (ANTAL 1931b: 1) Ebből adódóan bár a konferencia anyagában meghatározó kérdésként jelenik meg a tájegységi probléma is, de a fogalom kapcsán megjelenő értelmezések már eltérőek. Miközben a tájegységi kérdés és a regionális szintű intézményesülés (a Balatoni Intéző Bizottság 1929-es megalakulása) lehetőséget adna a régió szó használatára a jelenség leírásához, a korszakban ez a fogalom a Balaton kapcsán még kevésbé volt használatos. Ezzel együtt is a korszakos problematikát regionális jellegűnek tekinthetjük, ebből adódóan pedig az elemzésben is a regionális szintű absztrakcióként vizsgáljuk a Balaton-eszme építészeti kérdéseit.

Ugyanakkor fontos már az elején megjegyeznünk: ez a sajátos regionalizmus elsősorban az üdülőtérületekre koncentrált, a tájegységet, mint turisztikai régiót és attrakciót szemlélte egységesen. A korabeli publikációkban körvonalazódó Balaton-eszme ugyanis nem a helyi lakosság regionális identitásképeiből építkezett. Bár kialakultak szimbiotikus kapcsolatok az ősközségi és az üdülőtársadalom között, a Balaton-kultusz elsősorban a nyaralók szezonális társadalmának önképe volt (WETTSTEIN 2018: 22–25). A konferencia bevezetőjében Antal Dezső sem használja a régió fogalmat, de a regionális gondolkodás korszakos nemzetközi tendenciáit is jellemző kettősség tetten érhető fogalmazásmódjában: egyszerre alkalmazkodni a táj adottságaihoz és adaptálni a korszak vívmányait (CANIZARO 2007). „Tisztában kell lennie ma már mindenkinek azzal, hogy a Balaton csak annyit érhet, csak akkora hasznot jelenthet a köznek

3. kép. Révfülöp, strand, 1940.

Forrás: Fortepan 56795, orig. Góg Emese

és az egyesnek egyaránt, [...] amilyen megértéssel és művészettel tud jellegzetes szép vidékéhez s a kor ízléséhez alkalmazkodni formaképzése.” (ANTAL 1931: 1)

A két háború közt kibontakozó Balaton-fejlesztés vitájában visszatérő kritikai elemként jelenik meg a más külföldi üdülőhelyekhez viszonyított elmaradottság (3. kép). A fejlesztést propagáló érvelésekben már a trianoni döntés nyomán kialakuló helyzetet is érvként használják az előrelépéshez: „A helyzet kényszerének kell ma rávezetnie bennünket maradék országunk e legnagyobb természeti kincsének égetően sürgős kihasználására.” (ANTAL 1931b: 1) A kötetben hangsúlyozzák a tájhasználatban egyre inkább teret nyerő turizmus fejlesztésének szükségességét. A turisztikai infrastruktúra minőségi szintjét Kiss Tibor helyzetjelentése adja meg a konferencia anyagában. 3000 villa, 100 szálloda és 88 panzió szerepel összesen 10 ezer férőhellyel. „Ez a Balaton esetében, a mi számunkra,

mikor se tengerünk, sem mástermészetű nagyobb nyaralóvidékünk nincsen, szerfelett kevés.” (KISS 1931a: 3) Egy osztrák fürdővel, Pörschach 10 ezer fős kapacitásával veti össze a Balaton saját léptékéhez mérten szerény szálláshelymennységét. Ezek az összehasonlítások a léptékváltások abszurditását is megmutatják: egy kisebb hegyvidéki tó kiépítettsége és fejlettsége jóval meghaladta a Balaton-part korabeli állapotát. A két háború közti időszakban számtalan fejlesztés és kulturális program indult el. Ekkor kezdik el a kikötők fejlesztését is, amelyek nagyvonalú műtárgyaikkal és gátjaikkal új perspektívát nyitottak a vízparti tájra. Közben elindult a balatoni műút kiépítése is, fellendült a sportélet, kidolgozták a szociális alapú gyermektáboroztatás programját is, és az egész tóparton általánossá vált a gazdag kulturális programkínálat (KOVÁCS 2020). Ebben nagy szerepük volt a helyi fürdőegyesületeknek is, a helyi nyaralótársadalom önkéntes szerepvállalásának (BŐSZE 1989). A Balaton-eszme épp ezért vált a korszak hívó szavává, amelyben a tó fejlesztésére irányuló törekvések és a szezonális társadalom rekreációs életformáját kifejező kulturális önképek elemei vegyültek.

A Balaton sok szempontból eltér a korszak üdülőhelyi fejlesztéseitől. Földrajzi adottságként elsősorban speciális léptéke tette és teszi ma is különlegessé, és ez a lépték az, amely mind a hegyvidéki, mind a tengerparti fürdőktől megkülönbözteti. A lépték azonban nem csak geometriát és formát jelent, hanem egy sajátos környezeti minőséget is, ahogy azt a konferencián részt vevő Dalmady Zoltán balneológus is kiemeli: a Balaton sajátos léptéke a különleges vízminőségével is összefügg. Véleménye szerint a Balatonnak nincs

párja Európában, mert sekély és nem hegyi patakok táplálják, ami a sajátos életformára is hatással van. „A Balaton partján más életrend lehetséges, mint bármely más részén Európának, ennek az életrendnek még az is kénytelen magát alávetni, ki azt nem akarja.” (DALMADY 1931: 6) Orvosi szempontból a balatoni fürdőtelepeket három csoportra osztotta: gyógyhelyek, gyógyfürdők, illetve szórakozó-, mulató- és sporthelyek. Ez a besorolás a településfejlesztési koncepciókban is megjelent, és jól leírta azokat az életformákat, amelyek a tópart szezonális társadalmának is sajátos karaktert adtak. A balatoni üdülés egyedi jellegét tovább erősítették a családi nyaralótelepek parcellázásai. A hotel turizmusra épülő európai üdülőhelyekkel szemben a Balaton-parti parcellázások széles társadalmi rétegek számára adtak lehetőséget a saját tulajdonban eltöltött egész évszakos nyaralásra (4. kép). A jelenség a tájhoz való személyes kötődést és a hely értelmezését is sajátos perspektívában láttatta.

4. kép. Balatonmáriafürdő, Petőfi Sándor utca 26., Katicabogár villa, 1942. Forrás: Fortepan 71842, orig. Lissák Tivadar

Az 1931-es építésügyi konferencián elhangzott hozzászólások eltérő látásmódokat tükröznek, különösen a lokalitás értelmezése jelenik meg fogalmi problémaként. A Balaton régió sajátos karaktere fontos kiindulópont a legtöbb hozzászólásban, ugyanakkor a karakter definíálásában már ellentmondásosabb a fogalomhasználat. A tájegységi kérdéskör mellett a hely értelmezésében a nemzeti építészet és a népi kultúra fogalmai is meg-

jelennek. Sőt, sok esetben más, a régiótól távol eső tájegységek és különböző nemzetközi stílusirányzatok értelmezései vetülnek rá a Balaton-táj képzetére. Ez a projektív megközelítés fontos motívummá válik a korszakos értelmezésekben és az építészeti identitástranszfer kérdéséhez vezet el. Vajon milyen forrásokból táplálkoztak azok a hatások, amelyek a két háború közti Balaton-eszme építészeti reprezentációját befolyásolták?

TÁVLATOK ÉS REFLEXIÓK: A HEGYVIDÉKI FÜRDŐK KARAKTERE

A Balaton esetében a rekreáció mint tájhasználati funkció a római kort követően csak a 18. század végén kezdett el ismét megjelenni. Az évszázadok során rurális tájként kultivált régió építészete nem rendelkezett azokkal az építészeti mintázatokkal, amelyek kiindulást adhattak volna a mind funkciójában, mind léptékében újszerű feladatoknak. A turizmus ugyanakkor új perspektívából tekintett rá a tájegységre, és az új tájhasználati funkció megjelenése a korszakos mintákat is magával hozta. A fürdőkultúra számára – elsősorban a funkcionális kapcsolatok révén – a hegyvidéki fürdők, illetve a tengerparti üdülőhelyek szolgálhattak előképül. A Balaton-part sajátos léptékéből adódóan a két eltérő mintázat egyaránt hatással lehetett a régió üdülőhelyeinek kialakulására. Ugyanakkor a korszak európai üdülőhelyein a tájegységi identitás kérdése a modernitás és a regionalitás problémájával is összekapcsolódott (DOUCET 2012: 39–48). Az üdülőterületek kiépítésénél fokozott turisztikai érdeklődés mutatkozott a helyi építészeti sajátosságok alkalmazására, miközben a rekreáció új életformáit szabad tájképi környezetben kibontó új

épülettípusok a modernitás eszméjével való kísérletezésre is lehetőséget adtak.

A Balaton rekreációs célú építészetének kezdőpontjait a reformkori Füred villaépítészetében fedezhetjük fel. Ezek a karakteres faszerkezetekkel, verandákkal és faornamentikával kialakított épületek a hegyvidéki, elsősorban alpesi faépítészeti minták hatását tükrözik. A hegyvidéki fürdőhely analógiája még inkább érthetővé válik, ha Füred településfejlődését részletesebben is megvizsgáljuk. A 19. század első felében ugyanis még nem a Balaton-parti fürdőzés jelentette a település vonzerejét, hanem a parttól kissé beljebb található gyógyforrás, amely a város gyógyturizmusra épülő rekreációs profilját a mai napig megalapozza. A Balaton-partot ekkor még sűrű nádas választotta el a településtől, és csak a század második felétől kezdtek el a tópartot a fürdőzés számára kiépíteni. Az első épületek épp ezért a hévforrás környezetében jelentek meg, a területet birtokló bencés rend kezdte el rendezni a gyógyhely környezetét, majd a kibontakozó reformkori kulturális élet alakította tovább. Ez a sajátos szezonális kultúra a tópart urbanizációs folyamatainak korai kezdőpont-

5. kép. Balatonfüred, Királyi Magyar Yacht Club, 1930. Forrás: Fortepan 86490, orig. Magyar Földrajzi Múzeum / Erdélyi Mór cége

jaként is értelmezhető. Az építészeti karakter jellemzésére a közbeszédben a „svájci stíl” megnevezés terjedt el, ami egyértelmű utalás az alpesi építészetre (5. kép). Hasonló mintázatokat fedezhetünk fel a Tatra környéki fürdőhelyek építészetében is, ami nem véletlen, hisz a századfordulón a Tatra és a Balaton párhuzamosan fejlődött, és a két régió kölcsönösen inspirálta is egymást (SCHLEICHER 2012). A Tatra-vidék esetében ugyanakkor a faépítészet autentikusabban jelenhetett meg. Bár a Kárpátok lábainál fekvő üdülőhelyeken is vélhetően az alpesi eredetű mintázatok tükröződtek, de a karakteres faépítészeti a hegyvidéken helyi alapanyagra támaszkodhatott. Ezzel együtt is a korszak tóparti üdülőhelyein Európa-szerte a faserkezetes építészet motívumai terjedtek el, amelyben egyszerre volt jelen a vidék romantikus értelmezése és valamiféle könnyedség, amely a későbbi korszakok rekreációs célú építészetét is áthatotta. Ez az antiurbánus karakter tudatosan ellentpontosította a városi életformát és az azt

szolgáló nehézkes formavilágot. A folyamat egyes tengerparti üdülőhelyekre is hatással volt, erre a francia tengerpart kis üdülőrégiója, Hossegor villaépítésze mutat korai példát (LASSERRE 1993).

A tájegységi transzferekben tehát az alpesi hegyvidék építésze vált meghatározóvá. A „svájci villa” közkeletű megnevezés a korabeli utazások emlékeit is megidézi. Bár a Balaton-part és az alpesi tájak topográfiája, klímája rendkívül eltérő, de a hegyvidékek közt megbúvó tóparti üdülőhelyek funkcionális szempontból mégis jól párhuzamba állíthatók voltak a Balatonnal. Léptékük alapján leginkább a Genfi-tó és a Bodeni-tó mutat hasonlóságot, de az olyan kisebb tavak, mint a Wörthi-tó vagy a Vierwaldstätti-tó, amelyek a századelő kedvelt turisztikai desztinációi voltak, szintén megjelentek a Balaton-ügyről szóló diskurzusban. Az olasz, osztrák és svájci tavak tóparti települései tehát mind morfológiai szerkezetüket, mind jellegzetes épülettípusaikat tekintve is követhető előképeket adhattak (6. kép). Ezek az átvételek és pro-

6. kép. Balatonföldvár, szélsősebességmérő műszerház és kilátó a nyugati mólón, 1935. Forrás: Fortepan 183622, orig. Magyar Műszaki és Közlekedési Múzeum / BAHART Archivum, leltári szám: MMKM TEMGY 2019.1.1. 0200

jekciók azonban nem csak a táj formálásában, de az elnevezésekben is megjelentek. Ahogy Schleicher Vera elemzésében rámutat, a „Riviéra” kifejezés balatoni adaptációja is ezen az analógián alapuló transzferből adódik (SCHLEICHER 2012: 151).¹ A jelenség az analógiás transzferek hatásmechanizmusának földrajzát is kirajzolja, és azt a kérdést is megválaszolja, hogy a Balaton-part kiépítésére a belföldi vagy a tágabb léptékben értelmezett európai minták voltak-e a nagyobb hatással? Az alpesi karakterjegyek és a Riviéra szó korai átvétele egyértelműen a külhoni, európai előképek korabeli hatását mutatja, miközben építészetileg már közvetettebb és lassabb folyamatról tudunk csak beszámolni.

Az 1931-es konferencia hozzászólásaiban is rendre az európai mintákra hivatkoztak. Bár a tópart fejlődése már jóval az első világháború előtt elindult, de még a két háború közti időszak parlamenti vitáiban is folyamatosan az elmaradottságról beszéltek. A nyugat-európai üdülőhelyeket jellemző hotel- és szálláshely-építészet ugyanis nem alakult ki a tóparton, és ez a modernizációs deficit az építészeti transzferek jellegét is előre vetítette. A problémát tematizálva Kiss Tibor műegyvetemi adjunktus „Balatoni szállodák” címmel

tartott előadást (KISS 1931b). Előadásában egyrészt a szállodaépítészet funkcionális, minőségi kérdéseire helyezte a hangsúlyt. Hiányosságként említi, hogy a korszakban csak kétféle, első- és harmadrangú szálloda áll a tóparti vendégek rendelkezésére. Véleménye szerint elsősorban épp a hiányzó középkategóriás hotelekre lenne szükség. Érvelésében nyugat-európai mintákra hivatkozik, ahol a nagy szállók mellett közepes szállókat is szép számban építettek. A megoldás illusztrálására a szirakúzi Villa Politi, a nizzai Majestic, pörtschachi Park-Hotel vagy a millstatti Lindenhof szállodáit említi. A konferencia másik hozzászólója, Antal Dezső szintén elsősorban alpesi, hegyvidéki példákat hoz előképül a balatoni üdülőhelyek településképeinek rendezéséhez (ANTAL 1931c). A genfi tópart közelében az Il de Salognon szigetét, ahol a part környezetformálása a Nemzetközi Munkaügyi Hivatal épületével egységes tájképi kompozíciót alkot. További példaként hozza a szintén a Genfi-tó partján található Vevey-t, illetve a kisebb tóvidék Wannsee-t. Példaválasztása egyértelműen mutatja, hogy a nemzeti, tájegységi koncepciója ellenére az üdülőhelyi építészet előképeit nem a Trianon előtti országhatárokon belülről, hanem távolabbi tájegységekről vette át.

¹ Ahogy Schleicher Vera doktori értekezésében megfogalmazza: „A párhuzamok eleinte földrajzi alapokon nyugodtak. Akár a felső-olaszországi alpesi tavak (contói Riviéra, bresciai Riviéra), akár a Wörthersee (Ausztia Riviérája), akár a Genfi-tó környéke (pl. Montreux-Vevey Riviera) tökéletesen kielégíti a riviéra, mint földrajzi jelenség kritériumait: azaz ha nem is a tengert, de - a kéken csillogó vizet magas hegyek határolják. [...] Ebbe az analógiás sorba illeszkedik a Lóczy Lajos-féle »csopaki riviéra« kifejezés.” SCHLEICHER 2012: 151.

LÉPTÉKVÁLTÁS: A TENGERPART HATÁSA

A Balaton fejlesztésében az európai tengerparti üdülőhelyekről származó identitástranszfer a Trianont követő léptékváltáshoz köthető. A korai tömegturizmus térnyerése az európai üdülőhelyek átalakulásában is megmutatkozott, és ebben a folyamatban a nagyobb területi kapacitással bíró tengerparti üdülőhelyek fejlesztései váltak más üdülőhelyek számára is irányadóvá (7. kép). A folyamat a turizmus társadalomszerkezetének átrendeződésével is együtt járt. Míg korábban elsősorban a tehetősebb társadalmi csoportok számára voltak megfizethetőek az üdülőhelyek, a tengerparti települések partszakaszai léptékükből adódóan már szélesebb rétegek számára váltak elérhetővé (8. kép). A különböző státuszú turisták megjelenése az üdülőhelyek célcsoportok szerinti differenciálódását is elősegítette. A korabeli elit Brighton, Weymouth, Ostende, Nizza, St. Tropez üdülőhelyein frissült fel, ami természetesen a települések építészeti karakterében és funkcionális-szolgáltatásbeli összetettségében is megmutatkozott (SCHLEICHER 2012). A Monarchia népszerű adriai fürdőhelyét, Abbáziát is csak az 1880-as években alapították meg, de hamar népszerű üdülőhellyé vált, ebben a közlekedés – elsősorban a vasút – kiépítése is fontos szerepet játszott. A korabeli sajtóban a Balaton-partot is előszeretettel állították párhuzamba az akkoriban fel-futó tengerparti üdülőhelyekkel (9. kép).²

7. kép. Balatonföldvár, fürdőházak, 1907.
Forrás: Fortepan 76280, orig. Fortepan

8. kép. Balatonalmádi, Postás üdülő, 1940.
Forrás: Fortepan 11440, orig. Gyöngyi

² A nemzetközi összehasonlításra példa: „A balatoni idegenforgalom második és harmadik szakaszában konkrét példák mutatnak rá Vence, Abbázia, Ostende, Deuville ismertségére és hatására. Siófokot a sajtó gyakorta emlegeti a »magyar Ostende«-ként, néha elítélő formában, éppen a két fürdőhely közötti kulturális különbségeket hangsúlyozva (»mucsai Ostende«).” SCHLEICHER 2012: 161.

9. kép. Balatonkenese, Budapest Székesfővárosi Tisztviselők
Üdülőtelepe (később Honvéd üdülő) strandja, 1933.
Forrás: Fortepan 24460, orig. Somlai Tibor

A tengerparti üdülőhelyek hatása már az 1931-es építészeti konferencia szövegeiben is érezhető. A tájegységi transzfer leggyorsabban a vasúti építkezések kapcsán érkezett meg a tópartra. A Monarchia vasúttársaságainak típustervei ugyanis az osztrák vasúti építészet mintáit vették át, ezzel szükségszerűen elterjesztve az osztrák építészet karakterjegyeit a Monarchia egész területén. Az üdülőhelyek azonban kiváltságos helyzetbe kerültek a típustervekből építkező vasúttársaságoknál is. A Balaton-konferencián Ney Ákos miniszteri tanácsos, a Duna–Száva–Adria Vasút (DSA) igazgatója „A balatoni vasúti állomásépületek” címmel adott összképet a vasúti építkezésekről. Példaként a Riviéra, Cote d'Azur állomásait hozta fel, ahol szerinte az építészeti arculat a vendégek fogadásához és az üdülőhelyek reprezentációjához is méltó. A dél-európai minták mellett egy északi példát is említ: a svéd vasútállomások virágos előkertjeit is bemutatta, amelyekkel az infrastruktúra „rideg” épü-

leteit szeretnék oldani az utazóközönség számára. Ezt a tapasztalatot a gyakorlatba is átültették. A Déli vasút balatoni állomásainak környezetrendezésénél nagy hangsúlyt tettek a parkosításra, külön kertészetet tartottak fent, az előterek kialakításánál pedig a „fürdőhelyjelleg” tartották szem előtt. Az építészeti mintázatok tekintetében ugyanakkor már belföldi előképeket keres: „Stílusban leghelyesebbnek tartjuk a környezetbe is legjobban beleillően a régi dunántúli úrilakok, középületek stílusának alkalmazását.” Azaz nem közvetlenül a nyugati tájak építészetét szeretné átvenni, hanem a neostílusok Magyarországon már meggyökerezett példáit. Az olyan, még ma is álló karakteres déli parti vasútállomásokat szemlélve, mint Földvár, Szemes, Bélatelep valóban felfedezhetjük ezt a koncepcionális szándékot, ugyanakkor a neostílusok által szükségszerűen külföldi tájegységek karakterjegyei is megjelentek a Balaton-parton. Bélatelep neoreneszánsz villaépülete az olasz mediterrán kultúrtáj hatását idézi meg a tóparti környezetben.

A külföldi tájegységek, különösen az olasz kultúrtáj pozitív előképe a balatoni építkezések ügyét felkaroló Kotsis Iván felszólalásában is megjelent. Számára azonban nem elsősorban a történelmi üdülőhelyek, hanem az európai kultúrtájakat jellemző összhang vált érdekessé. Véleménye szerint a nyugati országokban a történelmi stílusok elhagyását követően is meg tudták tartani az épületek egységes összképét. Elsősorban Hollandiát, Angliát és Németországot említette. Utóbbit külön is kiemelte, hivatkozva az 1930. őszi Építészkongresszusra is, mivel szerinte az ott kiállított anyag alapján a német építészetben nemcsak az egyszerre épült házak, de az egyes korszakok

közt is erős kohézió fedezhető fel. Olaszország kapcsán a „spontán összhangmóniát” emelte ki, amellyel a tájhoz kapcsolódva erős egység alakul ki. Kotsis a magyar építészettel kapcsolatban kifejti, hogy ez a kohézió szerint nyugatról kelet felé csökken. A Kárpát-medence geográfiai helyzetéből adódóan sokféle befolyás érvényesül, ami szükségszerűen heterogén összképet eredményez.

Kotsis Iván építészetére nagy hatással volt mind a történeti, mind a korabeli olasz építészet és ez a Balaton-parti építészetében is egyértelműen kimutatható (WETTSTEIN 2018: 26–30) (10. kép). Ő maga sem tagadja le fogékonyságát az olaszos minták iránt. A balatoni nyaraló mintaterveinek összegzésekor praktikus szempontból a nagy ereszkinyúlású, alacsony hajlású tetőt, az egyszerű letisztult tömeget, a nyaralás során jól használható verandát és a karaktert adó zsalugátereket javasolta, majd megjegyezte, hogy ezeket az elveket követve szükségszerűen egy olaszos ház alakját kapjuk meg (11–12. kép). Ösztönös formálása azonban nem csak kulturális orientációjának volt köszönhető, a Balaton mediterrán klímája, a rekreáció szezonális, nyári használata valóban az olasz házak karakterét idézte elő. Ezek a szempontok is hozzájárultak a mintatervek széles körű elterjedéséhez. A táji adottságok alkalmazkodó szemléletére ugyanakkor nem egy olasz építészeti iskola, hanem ahogy később látni fogjuk, a dél-német Stuttgarti Iskola volt rá hatással. Kotsis gondolkozása jó példa a korszakot jellemző stíluspluralizmusra, ahol azonban nem csak stílusok, de tájegységek hatásai is keveredtek. Ahogy konferencia hozzászólásában fogalmazott, a Balaton-part heterogén összképe an-

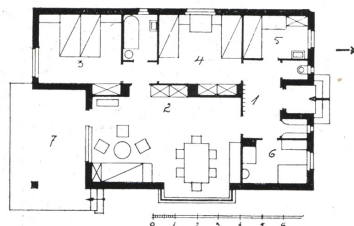
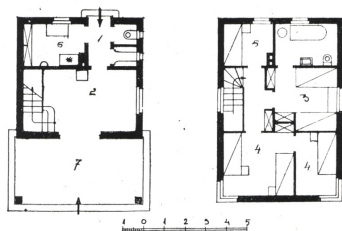

10. kép. Tihany, vitorlášhajók felvonulása. Előtérben a Magyar Biológiai Kutatóintézet (ma Balatoni Limnológiai Intézet), 1936.

Forrás: Fortepan 24167, orig. Somlai Tibor

nak a sokféle befolyásnak a következménye, amely az ország kultúráját a négy égtáj felől éri. Ez az összetett identitáskép azonban nem csak a Balatont, hanem az egész Kárpát-medence kulturális önazonosságát megfogalmazza.

A Balaton-parti fejlesztésekben egyértelműen kimutathatóak a külföldi tájegységi inspirációk hatásai. Kezdetben a turizmus korszakos tendenciáiból adódóan még a hegyvidéki, elsősorban az alpesi és a Tátra-vidéki fürdők adhattak követhető mintázatokat, majd az első világháborút követően egyre erősebben hatottak a tengeri, főként az adriai üdülőhelyek karakterjegyei. Trianon tehát fordulóponthoz vezetett, de ebben a fordulatban nem csak az elvesztett tengerpart iránti nosztalgia, sokkal inkább a turizmus nemzetközi trendjei voltak hatással. Az üdülőhelyek közötti transzfer az utazási élményeket megidéző nosztalgiából, valamint – ahogy ezt Antal Dezső bevezető-

11–12. kép. Kotsis Iván mintatervei a Balaton-partra. Forrás: KOTSIS 1945.

ben szereplő idézete is mutatja – a modernizációs tendenciákból adódott. Azaz a projekciók nem csak egy-egy üdülőhely karaktere iránti vágyakozásból, hanem a fejlesztést elősegítő modernizációs minták átvételéből fakadtak (13. kép). Az üdültő tájak fejlesztése egyre több olyan új funkciót kívánt meg, amelyeknek nem voltak meg a helyi előképei. Épp ezért a funkcióval együtt szükségszerűen az építészeti formákat is átvették.

13. kép. Balatonföldvár, strand, 1934.
Forrás: Fortepan 157957, orig. Preisich család

NÉPI VAGY NEMZETI?

A trianoni döntés a hazai építészet programjában a nemzeti kérdést is előtérbe helyezte. A jelenséget a Balaton-parti építkezésekben a turizmus attraktivitása tovább erősítette. A nemzeti identitás építészeti leképezése az ország különböző tájegységeinek kultúrkincséből táplálkozott, ugyanakkor épp a sokszínűségéből adódóan ambivalens kapcsolatban állt az egyes tájegységek lokális értékeivel. Ez a kettősség a Balaton-fejlesztést övező vitákban is kirajzolódik. A Balaton-part építészetében ugyanis a nemzeti építészet jegyében keveredtek az ország különböző tájegységeiről származó motívumok, miközben egyre inkább nőtt az érdeklődés a tájegység eredeti karakterjegyei iránt.

A két háború közti időszakot nem csak Magyarországon, de az európai építészettörténetben a stíluspluralizmus jellemezte. A történeti, nemzeti és modern irányzatok párhuzamos tendenciaként voltak jelen a

korszak építészetében és ez az olyan újonnan formálódó régiók esetében, mint a Balaton térség különösen erősen megmutatkozott (14. kép). Az egymás mellé kerülő épületek különböző irányzatokat képviseltek, ami kiélezte a településképi és tájegységi identitás kérdéseit. A huszadik század első felének európai stíluspluralizmusát jellemző tendenciák közül több a nemzeti kérdéssel is összekapcsolódott (15. kép). A német Heimatschutz mozgalom a helyi építészet védelmét, kutatását és az új épületek hagyományhoz való adaptálását tűzte ki célul. A törekvés a századforduló nemzeti romantikus irányzataiból bontakozott ki a német nyelvterületen, így kifejezetten erős hatást gyakorolt az alpesi területek, köztük az üdülőhelyek építészetére. A hely értelmezése ugyanakkor túl lépett a tájegységi karakteren és a nemzeti identitás céljait szolgálta. A Heimatschutz mozgalom mellett a folklór által inspirált nemzeti építé-

14. kép. Tihany, Magyar Biológiai Kutatóintézet (ma Balatoni Limnológiai Intézet), 1947.
Forrás: Fortepan 18221, orig. Kotnyek Antal

15. kép. Balatonföldvár, épülő villa a Balaton-partján, a mai Rákóczi Ferenc utcánál, 1904. Forrás: Fortepan 183470, orig. Magyar Műszaki és Közlekedési Múzeum / BAHART Archívum, Leltári jelzet: MMKM TEMGY 2019.1.1.1055

szet más irányzatai is megjelentek Európában. A törekvések háttérében a huszadik század első felében kibontakozó etnológiai kutatások eredményei álltak. A flamand vidék feltárásában a húszas években Clémens Victor Tréfois szerzett nemzetközi hírnevet, és bár kutatásában keveredtek a tudományos és ideológiai motívációk, munkássága más tájegységek feldolgozásához iránymutatást adott (RZOSKA 2012: 135–150).

A Balaton-part egységes építészeti tematizálásában is megjelent a nemzeti építészet víziója. Az üdülőtérületek építészeti kérdéseire először 1927-ben Toroczkaí Wigand Ede *Hogyan építsünk a Balaton-parton?* című kiadványa kísérelt meg választ adni (TOROCZKAÍ 1927). A kiadványban szereplő tervek a nyaralóépítészeti kihívásaira kívántak mintákat adni, és nem feltétlen a tájegység karakteréből, hanem a szerző nemzeti építészet iránti elkötelezettségéből formálódtak. Épp ezért fontos különbséget tennünk a korszakot jellemző nemzeti építészet kérdése és a helyi tájegységi építészet problémája között. Bár a nemzeti tendenciákat is áthatotta a népi építészet inspirációja, de ezekből a különböző tájegységeket idéző motívumokból az alkotók látásmódjában egy általános nemzeti formakincs állt össze. Toroczkaí Wigand Ede esetében is nehéz felfedezni a Balaton-környék egyébként karakteres népi építészetét jellemző formákat, viszont egyértelműen kirajzolódnak a Kós Károly által is előszeretettel megidézett erdélyi karakterjegyek.

Az MMÉE 1931-es konferenciáján Medgyaszay István műegytemi tanár a „A Balaton kultusza és népművészete” címmel tartott előadást, amelyben a Trianon kérdést is karakteresen tematizálta (MEDGYASZAY 1931). Nyitó gondolatában a tizenkilencedik század

második felében alkotó francia irodalomtörténész, Hippolyte Taine milieu-elméletére hivatkozik, amely szerint a művészeti alkotásoknak „a környezetben kell gyökerezniük” (TAINÉ 1881; MICHALKÓ 2005). A magyar kultúrával kapcsolatban általánosan kijelenti: „a világnak sincs olyan nemzete, amely ősi történetét, hagyományait és népművészetét annyira elhanyagolná, oly kevésre becsülné, mint a magyar”. Kiemeli más népek erősebb ragaszkodását a népi kultúrához, megemlítve, hogy például a svábok „jelmezes esteket” tartanak, miközben a magyarok egyáltalán nem töreksenek a népi kultúrájuk megélésére. A turizmussal összefonódó nemzeti kérdést is a környező népek ön-reprezentációjával vetette össze. Utalt a Trianon után megerősödő környező népek identitáskeresésére és az ebből adódó konkurenciára. Meglátása szerint külföldön propagandafüzetekben is a helyi népi motívumokat hangsúlyozzák, ezzel serkentve a turizmust.

A Balaton tájegység identitásának megfogalmazásakor Medgyaszay gondolataiban erősen keveredtek a nemzeti koncepció és a tájegységi jellemzők. A kiindulást számára a környék lakóinak foglalkozása, azaz a pásztorkodás és a halászat jelentette, ugyanakkor a keleti kultúrák örökségét is felfedezni vélte benne: „A karikás faragott nyelének ornamentikája egyenesen indiai formákra emlékeztet. Újabban, angol történeti művekből tudjuk, hogy ez nem véletlen, hanem az Indiát járt hunok ivadékai révén öröklődött a mi balatonvidéki népünkre.” A tópart kortárs építészetét is a népművészeti motívumok bevonásával kívánta „nemesíteni”. Plasztikus példaként említi, hogy a tóparti öltözőkabinokat pásztorok faraghatnák ki. Ugyanakkor szándékai szerint mégsem felszínes motívumokra

kéne elsősorban gondolnunk, hanem „lényegbe vágó vonásokra”. Ezek a karakterjegyek számára a pusztai létből eredeztethetőek, a magyarság kultúrájában ugyanis szerinte felfedezhető az „ellentétek szeretete”, „a kigondolásban megnyilatkozó józanság”, a népművészet „csodálatos színpompája, és formakincsének dús képzeletű gazdagsága, szóval keleties derűje”.

A konferencia másik, a témakörhöz kapcsolódó előadásában Antal Dezső építészmérnök a „Balatoni fürdőtelepek kialakítása” címmel a településrendezés sajátos balatoni problémáiról tartott átfogó értekezést. Problémafelvetésében egyből nemzeti szintű kérdés-ként veti fel a tópart arculati torzulásait. „A nemzeti büszkeség dagadó önértékével magyar tengemek nevezett el és ugyanekkor mindezek után hozzád, pompázó környezetedhez, mennyire nem méltó formákban gyakran mily művészietlenül építették körül partjaidat.” (ANTAL 1931c: 34) Antal Dezső a fürdőtelepek kialakítását elemzi, és bár elsősorban a tájegységi mintázatokra összpontosít, gondolatai közt megjelenik a nemzeti történelem megidézésének identitásteremtő eszköze. „Hiányzik az ezeréves magyar föld az ehhez a helyhez rögződött népe küzdelmes történelmének [...] a tükröződése.” Azaz szerinte a fürdőtelepek arculatában a magyar építészet általános jellemzőit is

A TÁJEGYSÉG FELFEDEZÉSE

A két világháború közötti európai építészetben nemcsak a nemzeti és folklorisztikus irányzatok, hanem a vidék modernizációs lehetőségeit kereső regionális törekvések is megerősödtek. Ezek a koncepciók azonban már nem a rurális kultúra értékeit védő el-

meg kéne tudni fogalmazni, mert számára hiányzik a környező történelmi minták, elsősorban a várak, templomok hatása. Érdekes ezt a kettős identitás léptéket megfigyelnünk. A tájegységi mintákban ugyanis nem csak a vidék, mint antiurbánus üdülőhelyi karakter érdekes, de mint a nemzeti történelem helyi emlékei jelennek meg. „Áttekintő, értelmes beosztással, fákkal szegélyezett és virágokkal ékesített fő útjai a magyar jellem nyílt őszinteségéről beszéljenek.”

A Trianon utáni korszakban a nemzet mint koncepció a közélet minden területén előtérbe kerül. A belföldi turizmus desztinációinak arculati kérdéseiben és a korszak építészeti tendenciáiban egyaránt. Az építészeti alkotás vagy egy-egy kiemelt helyszín nemzeti szintű tematizálása ugyanakkor a lokális identitások megfogalmazásánál ellentmondásokat generált, mivel más tájegységek mintázatait vetítette rá az adott területekre. A turisztikai perspektívában a népi építészet és a vidék karakterének tematizálása a nemzeti építészet kérdésével is keveredett. Épp ezért érdemes a népi építészet, a nemzeti építészet és ahogy azt majd vizsgálni fogjuk az üdülőterületi regionális építészet fogalmait megkülönböztetnünk egymástól, miközben ahogy látjuk a genius loci léptéke, absztrakciós szintje is egyre komplexebb kérdéssé válik.

lenállásra, hanem a modernitás és helyi adottságok közti párbeszédre fókuszáltak (TAMÁSKA 2013: 46). Ennek a törekvésnek egyik legplasztikusabb modellje az alpesi hegyvidéken megjelent korszerű magastető ház eszméje, amely az üdülőterületek új funkciói szá-

mára, különösen az alpesi hotelépítészet számára is alternatívát nyújtott. A formálásban azonban koncepcionális ellentmondások feszültek. Az alpesi modernitás előfutárának Adolf Loos munkásságát tekinthetjük: a Payerbachban álló háza, illetve a Kuhner-ház a fenti problémakör kiforrott példáját mutatja. A korszak stíluspluralizmusában tehát keveredtek a nemzeti romantikus, a történeti kontinuitást kereső, a folklorisztikus és a modernizációs tendenciák, és ez a kísérletezés a vidék esetében a regionális koncepciókban, eltérő értékhangsúlyokkal fogalmazódott meg. A felbomló történeti formarendek és a modern építészet adaptálása azonban ambivalens megoldásokat eredményezett. Sajátos alternatívát jelentett a húszas, harmincas években a Stuttgarti Iskola, ahol Paul Bonatz és Paul Schmitthenner alakított ki önálló utat a modernitás és a nemzeti törekvések árnyékában (BONATZ 1950). Ez az iskola Virágh Pál és Kotsis Iván révén a magyar építészetre is hatással volt, sőt, mindkét alkotó meghatározó szereplője volt a két háború közti balatoni villaépítészetnek.

A tájegység egyedi mintázatainak felfedezését a turizmus érdeklődése is inspirálta. A harmincas években már megjelentek azok a törekvések, amelyek a helyi tájegységi építészet beemelését sürgették az üdülőtérületi építészetbe. Ahogy azonban ezt a Balaton-eszme kapcsán már említettük, ezek a törekvések nem a régió belső önszerveződéséből építkeztek, hanem a turizmus és az üdülők külső pozíciójából közelítettek a tájegységhez. A turisztikai érdeklődés plasztikus példája a Balatoni Intéző Bizottság által építtetett tihanyi népművészetek háza. A konferencia felszólalói közt is felfedezhetjük a Balaton-felvidék vernakuláris épí-

tészetében rejlő lehetőségeket firtató gondolatokat. Az előzőekben már megismerhettük Antal Dezső látásmódját, aki, bár a nemzeti koncepció felől közelített a helyi adottságok beemeléséhez, de az ideologikus keretezést követően már a táji értékek kerültek előtérbe. Ezeknek a táji értékeknek a kiemelését felszólalásában külföldi példákkal is illusztrálta, ahogy azt a korábbi fejezetben már bemutattuk. A tájfogalom megjelenése egyszerre jelentette a természeti adottságok felértékelését és a helyi kultúrtáji karakterelemek bevonását: „kifejezésre jusson benne a korszak nagy, közös vonásain kívül, a vidékének és építetőjének szellemisége” (ANTAL 1931c: 36). Nemzet és tájegység kapcsolatáról, kölcsönös kifejezéséről vall az alábbi sorokban is: „a veszprémi és zalai partokon a megfelelő építőművészi hozzáértés és irányítás mellett a beépítésnek igen eredeti és Balaton vidékére jellegzetes módját adná meg. Szigligetnek bájos eredetisége például szolgálhat erre s a kúpos festői parti hegyalakulatoknak, a magyar kúriák nyílt jellegű, derűs tradíciói szerint való beépítése, összhangban a korszerűség igényeivel, a Balatonhoz és népe jellegzetesen magyar szellemiségéhez méltó építkezési mód lehetne.” (ANTAL 1931c: 38)

Bár Antal Dezső megközelítésében mind a nemzeti, mind a népi kultúra iránti fogékonyság gondolata megjelenik, mégis a természeti értékeket helyezi előtérbe. Ebben a megközelítésben már a modernitás, illetve az üdülőtérületi építészet antiurbánus eszmerendszerének értékválasztása jelenik meg. Az üdülőtérhelyek környezetalakításában rejlő településképi értéket a természeti-táji tényezőkben látta: „az üdítő szabad természet, a környező vidék és az emberi alkotás tökéletes összhangja”. Ez a szemlélet az üdülőtérületi

építészet antiurbánus karakterére utal. Ezekben a sorokban nem a nemzeti vagy tájegységi jellemzők, hanem a természet primer minősége jelenti a kiindulást. A rekreációnak ez a táji természeti bázisa olyan alapvető szempontot jelent, amely szerinte: „független az időtől, a korszerűségtől és így minden idők stílusában benne van”.

A tájegységi karakter megfogalmazásának egyik kulcseleme a régió sajátos léptékének kiemelése, amellyel más tóvidékektől is karakteresen megkülönböztethető: „A Balaton és partvidéke, az ismert európai tavakéhoz csak kis mértékben hasonlítható, eredeti természetes alakulat.” (ANTAL 1931c: 36) Kijelentése arra is utal, hogy bár a korábban felvázolt identitás transzferben a Balatont leginkább az európai tavakkal hozták összefüggésbe, egyedi léptéke és karaktere sajátos identitásformák kialakítását teszik szükségessé. Ezt a sajátos identitásformálást azonban nem csak a lépték, de a természet felértékelődése is inspirálta. A tóparti nyaralótelepek kialakításánál hamar kiéleződött az urbánus és rurális mintázatok ellentmondása. Azaz az üdülőhely városias környezet, vagy a vidék része? Bár a kultúrtáji koncepció a vidék mintázatainak beemelését sugallta, miközben a turizmus infrastruktúrája és komfortigénye szükségszerűen vonta magával az urbanizációt, egyre inkább felerősödtek az üdülőhelyi karakter sajátos jellegének kiemelését szorgalmazó hangok. Az üdülőhelyek identitását ugyanis olyan autonóm minőségként fogalmazták meg, amely mind a városias, mind a falusias környezettől távolságot tart.

Antal Dezső megközelítésében elsősorban az antiurbánus eszme hatása jelenik meg. Az antiurbánus eszméhez leginkább a kertváros mozgalom áll közel,

nagyvárosi exodusként a vidék felfedezése inspirálta (MEGGYESI 1985). Antal Dezső ideális nyaralótelepterveit is leginkább Ebenezer Howard kertváros mozgalma inspirálhatta. Nem egyértelmű azonban a vidékhez való viszony, mert miközben Antal Dezső perspektívájában a nemzeti koncepció és vidék motívumai is megjelennek, ez a nagyvárosi kivonulás és újrakezdés egy új urbánus gyökerű civilizáció táji térfoglalását jelentette, amely a táj urbanizációját, még ha nem is a kompakt városok formájában, de szükségessé tette. Antal Dezső véleménye szerint az üdülőhelynek a várossal szemben egy ellentett világot kell képviselnie, mert csak így biztosíthatja a feltöltődést az emberek számára. Azaz nem a város utánzása a cél, az urbánus karakterű beépítés nem adhat előképet. A fürdőtelepek kialakításánál a „feszítő” tájképi elhelyezést propagálta, a hegyoldalokban szerpentinekre felfűzve, rétegvonalak mentén vezetett utakkal, amelyekhez olasz példákat hozott előképként. Látásmódjában tehát egyszerre jelenik meg a nemzeti koncepció, a táj felértékelődése, és ahogy később majd látni fogjuk, a modernitás értéke is.

A Balaton-táj sajátos karaktere Kiss Tibort is foglalkoztatta a szállodaépítészeatről készített összeállításában (KISS 1931b). A problémafelvetésében felvázolt külföldi példák alapján arra a következtetésre jutott, hogy a balatoni szálloda műfaja autonóm épülettípus, amelynek a sajátos tóparti igényeknek kell megfelelnie. Az egyedi megoldást a tengerparti és hegyvidéki típusokhoz képest fogalmazza meg. Szerinte míg a tengerparton a horizont látványa, az Alpésekben a hegláncok kontúrjai, addig a Balatonon a tóparti környezet adja az elsődleges látványelemet. „Ahogy

16. kép. Tihany, József főherceg nyaralója, ma Kastélyszálló, 1939.
Forrás: Fortepan 4450, orig. Fortepan

kapcsolatot keresünk a tenger kékjével az Adria mellett, ahogy az Alpesekeket járva már előre örülünk annak, hogy még ágyunkból is a csúcsokban fogunk gyönyörködni." (KISS 1931b: 32) Mindezzel szemben a Balaton-parti hotelekből kitekintve a víz megnyugtató látványa lenne a rekreáció legfontosabb értéke. Az építészeti karakter tekintetében a funkcionális szempontok mellett a helyi, tájegységi karakterjegyek beemelését is szükségesnek látta. Külön kitér a helyi építőanyagokra (vöröskő, nád), amelyek közül többet is egy helyi építészeti karakter kialakítására lehetne felhasználni. A nád kapcsán angol, holland és észak-német megoldásokat ajánl példaként. Ezekben a gondolatokban is szembetűnik a helyi és külföldi minták keveredése.

Kotsis Iván gondolkodásában szintén a nemzetközi inspirációk hatására jelenik meg a tájegység adottságai iránti fogékonyság, ami a települések összképének kialakításához adott kiindulást. A nyaralótelepek építészetéről szóló előadásában ugyanis

17. kép. Balatonboglár, Szent Kereszt Felmagasztalása templom, 1935. Forrás: Fortepan 158673, orig. Aszódi Zoltán.

kritikai hangot ütött meg. Elsősorban a balatoni települések összképének problémáival foglalkozott, bár az összkép kérdése perspektívájában csak az üdülőtérületi részekre koncentrálódott, az ősközségi területeket nem érintette. Elemzésében rész és egész kérdése felől közelített a nyaralótelepek kialakításához. Szerinte a frissen parcellázott telepek egységes összképéhez két szempont szükséges. Egyrészt, hogy a házakat hasonló elveket követve formálják meg, másrészt, hogy az épületek „művészi” színvonalú alkotások legyenek (KOTSIS 1931: 8). Az első tényező, az összkép kérdését a stílus felől közelítette meg. Szerinte az összkép problémáját az adja, hogy

a történeti építészet lezárultát követően nem alakult ki egységes stílus (16. kép).³ Saját jelen építészetében is a stíluspluralizmus hatását véli felfedezni (17. kép).⁴ Az összkép szempontjából a sokféle hatás miatt Kotsis szerint egyfelől az egyéni alkotások művészi színvonalára lenne szükség. Ehhez viszont képzett építészek kellene, de ahogy írja, sajnós a munkák nagy részét ma még képzetlen mesterek készítik. A tervezők képesítése mellett a megbízók és az épít-

tetők ízlésének javítására is szükség lenne véleménye szerint, egyrészt felvilágosítás, másrészt utazások révén. Másfelől az összhatáshoz a helyi adottságokon alapuló tárgyilagos szemlélet is hozzájárulhat. Kotsis szerint a Balaton-parton a klíma, az életforma és a helyi anyaghasználat az üdülőhelyek sajátos építészetét alakíthatja ki. Ez az üdülőhelyi építészet ugyanakkor nem a népi építészet mintáit használja, mert a rekreáció modern életformája más térformákat kíván.

A MODERNITÁS NEMZETKÖZI MINTÁI

Miközben helyi kulturális identitások, tájegységek, nemzetek és régiók közti összefüggéseket vizsgáljuk, egy új korszakos hatásmechanizmus is kirajzolódik: a modernitás tájegységtől független, univerzális megoldásokat kereső eszméjének kibontakozása. A korai tömegturizmus és az üdülőhelyi életforma a modernitás számára az új funkciókkal való kísérletezés lehetőségét adta. Épp ezért az üdülőhelyek és tájegységek közti transzferben a huszadik század első felében már a modernitás jegyében kidolgozott új funkciók és innovatív formák kerültek előtérbe (18. kép). Ahogy a bevezetőben szereplő idézet is mutatja, a konferencia tematikájában a modernitás kérdése is hangsúlyosan megjelent. Antal Dezső megfogalmazásában egyaránt utal a települési összképében érvényesülő spontán parcellázásra, rendezetlenségre és az egyes

épületek gyenge építészeti minőségére. A különböző hozzászólások fogalomhasználatában az építészeti minőséget tekintve a „korszerű építészet” fogalma jelenik meg, amelyet a korszakban a modern építészet szinonimájaként használtak (19. kép). „Nevelő hatása van ezeknek az épületeknek, tehát építsük őket korszerűen, mert ne felejtsük el, az új korszerű művészetet csak az tolja el magától, aki fél becsületesen ennek a problémának a szemébe nézni és amíg nincsen alkalma annak előnyeit, igazságát gyakorlatban átélni.” (KISS 1931b: 33) Bár Kiss Tibor nem tartozott a modern építészet dogmatikus irányzatát követő alkotók közé, inkább a Kotsis Iván-féle moderáltabb irányzatokat követte, a „korszerű” szemléletet egyszerűségét a történeti stílusokkal helyezte szembe: „Egyszerűek legyenek tehát a balatoni szállodák, józanok és őszinték.

³ Kotsis szerint utoljára a 19. század második felében a klasszicizáló stílus tudott egységet teremteni a városképben, azóta véleménye szerint az eklektika, az „individuális”, a neohistorizálás és a korszerű (modern) építészet erre alkalmatlannak bizonyult. KOTSIS 1931.

⁴ A kor stílusait az alábbi szempontok szerint osztályozza: történelmi stílus (barokk vagy klasszikus), magyaros stílus („népies elemek különféle interpretálásával”). KOTSIS 1931.

18. kép. Balatonföldvár, Bethlen Gábor utca 30., György villa, 1937.
Forrás: Fortepan 158029, orig. Preisich család

Szűnjenek meg a cirádás, mihaszna tornyos, hazug mansárdú-építkezések.” (KISS 1931b: 33)

A tájegységi, területi transferek mellett az üdülőhelyek modernizációja a modern építészet szemléletét is egyre erősebben integrálta a tópart fejlesztésébe. A modern építészet elsősorban az új életformák, a korszerű funkciók és technológiák vonzásában jelent meg a tóparton. Kiss Tibor a szállodaépítkezések kapcsán már utal a „korszerű építészet” üdülőhelyi karakterére. Ez a szemlélet Kotsis Iván eszmerendszerében is megjelenik. Kotsis az ankét előadásához egy nyaralómintaterv-katalógust is mellékel, az épületek terveit az ankét előkészítő bizottságának tagjai készítették. Kotsis koncepcionális érvelésében legfontosabb helyen a gazdaságosság szerepel. A külföldi „weekend ház” építési tendenciákat is megvizsgálva, egyszerűbb funkcionális és szerkezeti kialakítással tervezték meg az épületeket. Bár a terveket különböző építészek készítették, de bebizonyosodott, hogy ha „racionálisan” oldják meg a feladatot, akkor

19. kép. Balatonföldvár, strand, 1934.
Forrás: Fortepan 157956, orig. Preisich család

egységes lesz a végeredmény. A homlokzati kialakításban a „dekoratív elemek” elhagyására helyezte a hangsúlyt. Szerinte ezek a „ráaggatott” elemek okozák a települési összkép szétesését, és ha az építésszek hagynák az épületek funkcionális és szerkezeti következményeit szabadon kifejezésre jutni, sokkal hatékonyabban el lehetne érni az épületek egységes összehatását. Szemléletében – még ha visszafogottan is –, de kétségkívül a modern építészet eszméje jelenik meg a funkció és szerkezet artikulálásával. Az épületek kialakításánál a „tárgyilagosságot” jelöli meg az egységesség zálogaként. Szerinte a tervezők, ha csak saját épületeik tárgyilagos kialakítására koncentrálnak, akkor is – szinte magától – létre fog jönni az egységes összkép. Ez a tárgyilagosság eszme is a modernitás felfogásából származtatható.

Az üdülőhelyek modernizációja és egyre intenzívebb kiépülése azonban fokozatosan a városiasodás problémáját is kiélezte. Az urbanizációs folyamatok pedig a külföldi modern üdülővárosok nemzetközi

mintáit is hamar bevezették, amelyet Füred, Földvár, Siófok új arcai is megmutattak.⁵ Modernizáció és külföldi üdülőhelyek kapcsolatát mutatja az aligai Monte Carlo fejlesztés is. A modern üdülőváros terveit az Olgyay fivérek, Aladár és Viktor készítették el. Ez lett volna a két háború közötti időszak legjelentősebb balatoni fejlesztése, ahol nem csak egy-egy hotelt építettek volna meg, hanem egy egész üdülővárost alakítottak volna ki a magaspárt és a vízfelület között.

KONKLÚZIÓ

A Balaton két világháború közti építészei plasztikus képet ad a korszakot jellemző hatásmechanizmusok eredményéről. Érdekes azonban újból feltennünk a kérdést, a minták átvételében milyen szerepet játszott a trianoni döntés? A területvesztést követően, ahogy arra a történeti elemzés rámutat, az építészeti fórumokon is a figyelem középpontjába került a Balaton-fejlesztés ügye. A folyamatban ugyanakkor az elvesztett üdülőhelyek főként közvetett szerepet játszottak, elsősorban az üdülésből származó népességterhelés nőtt meg a Balaton-parton, ami hamar megmutatkozott az építkezések számában és a tájkép átalakulásában is. A problémák a külső minták átvételére irányuló törekvéseket is felerősítették, és ezekben a mintázatokban a nemzeti és nemzetközi hatások keveredtek. Ugyanakkor más európai üdülőhelyeken is ebben az időszakban vált regionális problémává a korai tömegturizmus léptékváltása és a tájegységi iden-

A kor legmagasabb színvonalán és komfort igényének megfelelően alakították ki a terveket, még úszó színpad, lift és közművesített vizesblokkokkal ellátott lakóegységek is szerepeltek a tervben. Kialakítása méltán vette volna fel a versenyt végre a külföldi üdülőhelyek színvonalával. Végül azonban csak két szálloda valósult meg a háborús évek beköszöntével. Ez a félbemaradt fejlesztés sajnos jól tükrözi a Balaton két háború között meginduló fejlődésének félbemaradását is.

titás kérdése, amely a jelenség korszakos nemzetközi jellegét is mutatja.

A rekreáció térhódításával a Balaton régió fejlesztése egy új urbánus perspektívában jelent meg. Ez az urbánus perspektíva nem a régió belső önszerveződéséből alakul ki, hanem a turisztikai fejlesztések felől közelít a tájegység értelmezéséhez. A megvizsgált koncepciókban rendre megjelenik az üdültői karakter kérdése. Ez egyrészt a rekreáció, mint új tájhasználati réteg megjelenéséből, másrészt a tájegység, mint a helyi adottságokban rejlő lehetőségekből fakad. Az identitáskeresésben meghatározó tényezővé vált a tó sajátos léptéke. A regionális összefüggések az egyes települések sajátosságain túlmutató egységes Balaton-eszme kialakulását inspirálták, amely az építészeti identitás kialakításában is fontos absztrakciós eszköznek bizonyult.

A turizmus érdeklődésében kezdettől fogva jelen volt a vidék témája, ám annak értelmezése a külön-

⁵ „Jó példa erre »összes fürdők metro-polisa: Füred«, a nyaranta »nagyvárosi színt öltött« Kenese, az elegáns Földvár, de mindenekelőtt a »mondáin« Siófok.” SCHLEICHER 2012: 161.

böző koncepciókban már eltérő: az adott tájegység jellemzői mellett a népi építészet, a nemzeti identitás tájegységeket vegyítő elképzelése és egy egyre inkább autonómmá váló „antiurbánus” üdülőhelyi karakter is megjelenik. Ezek a motívumok ugyanakkor sokszor vegyesen, egymást áthatva jelentek meg, ahogy a konferencia hozzászólóinak elképzeléseiben is láthattuk. A tájegység definiálásában a helyi minták is elsősorban csak külső párhuzamok által váltak értelmezhetővé. A trianoni területveszteség tehát komplex

hatást gyakorolt a két világháború közötti Balaton-fejlesztésre. Hatására egyértelműen felértékelődött a Balaton-part, ugyanakkor a fejlesztések karakterében már nem az elvesztett fürdőhelyek iránti nosztalgia, hanem a nemzetközi üdülőhelyekkel folytatott verseny és egy általánosabb nemzet vízió jelenik meg. A hely megismerésének történeti folyamata ugyanakkor arra is rávezet, hogy saját tájképeink karakterének felfedezése és értékelése talán csak más tájképek tükrében válik lehetségessé.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

A tanulmány az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

IRODALOM

- ANTAL Dezső (szerk.) (1931a): *Balaton (A Magyar Mémők és Építész Egylet értekezletsorozatának anyaga)*. Budapest: Tér és Forma (Kiadó).
- ANTAL Dezső (1931b): Előszó. In: *Balaton (A Magyar Mémők és Építész Egylet értekezletsorozatának anyaga)*. Szerk. Antal Dezső. Budapest: Tér és Forma (Kiadó), 1–2.
- ANTAL Dezső (1931c): Balatoni Fürdőtelepek kialakítása. In: *Balaton (A Magyar Mémők és Építész Egylet értekezletsorozatának anyaga)*. Szerk. Antal Dezső. Budapest: Tér és Forma (Kiadó), 34–41.
- BONATZ, Paul (1950): *Leben und Bauen*. Stuttgart: Engelhornverlag.
- BŐSZE Sándor (1989): A Dél-Balatoni fürdőegyesületek történetéből (1890–1944). *Somogy megye múltjából. Levéltári évkönyv* (20) 211–252.
- CANIZARO, Vincent B. (2007): *Architectural Regionalism. Collected Writings on Place, Identity, Modernity, and Tradition*. New York: Princeton Architectural Press.
- DALMADY Zoltán (1931): A Balaton orvosi fölhasználásának irányelvei és különleges szempontjai. In: *Balaton (A Magyar Mémők és Építész Egylet értekezletsorozatának anyaga)*. Szerk. Antal Dezső. Budapest: Tér és Forma (Kiadó), 6–7.
- DOUCET, Hervé (2012): Searching for a New Image. An Idealized Regionalism in Lorraine. In: *Regionalism and Modernity. Architecture in Western Europe, 1914–1940*. Eds. Leen MEGANCK – Linda VAN SANTVOORT – Jan DE MAEYER. Leuven: Leuven University Press, 39–48.
- FERKAI András (1998): Építészet a két világháború között. In: *Magyarország építészetének története*. Szerk. SISA József – Dora WIEBENSON. Budapest: Vince Kiadó, 275–303.
- KISS Tibor (1931a): Statisztikai adatok. In: *Balaton (A Magyar Mémők és Építész Egylet értekezletsorozatának anyaga)*. Szerk. Antal Dezső. Budapest: Tér és Forma (Kiadó), 31–33.

- KISS Tibor (1931b): Balatoni szállodák. In: *Balaton (A Magyar Mérnök és Építész Egylet értekezletsorozatának anyaga)*. Szerk. Antal Dezső. Budapest: Tér és Forma (Kiadó), 3–5.
- KOTSIS Iván (1931): Művészet a balatoni építkezésekben In: *Balaton (A Magyar Mérnök és Építész Egylet értekezletsorozatának anyaga)*, Szerk. Antal Dezső. Budapest: Tér és Forma (Kiadó), 8–10.
- KOTSIS Iván (1945): *Épületek és tervek*. Budapest: Pósa.
- KOVÁCS Emőke (2020): „A balatoni kultúra fejlesztése ma fontos nemzeti érdek is” – A Balaton Trianon után. *Újkor online folyóirat*. <https://ujkor.hu/content/26780> 2020-06-06 (megtekintés: 2024. 03. 07.)
- KOVÁCS Emőke (2021): „Vasárnap reggel az ország minden részéből megindul a népvándorlás a Balaton mellé...” – Így alakult fürdőhellyé a Balaton. *Huszárnég blog* (publikálás: 2021. július 7.) https://huszarvagasblog.hu/igy_alakult_furdohelye_a_balaton.html (megtekintés: 2021.08.20.)
- LASSERRE, Jean-Claude (1993): *Architecture and Identité Régionale Hossegor 1923–1939*. Bordeaux: Le Festin.
- MEDGYASZAY István (1931): A Balaton kultusza és népművészete. In: *Balaton (A Magyar Mérnök és Építész Egylet értekezletsorozatának anyaga)*. Szerk. Antal Dezső. Budapest: Tér és Forma (Kiadó), 27–28.
- MEGGYESI Tamás (1985): *A városépítés útjai és tévútjai*. Budapest: Műszaki Könyvkiadó.
- MICHALKÓ Gábor (2005): A turisztikai miliő földrajzi értelmezése. *Tér és Társadalom* (19) 1, 43–63.
- PRAKHALVI Endre (szerk.): *Kotsis Iván: Életrajzom*. Budapest: HAP Tervezőiroda Kft. – Magyar Építészeti Múzeum.
- RZOSKA, Björn (2012): Farmstead, Tribe, Soil and National Character. Clemens Victor Trefois, a Self-Made Farmhouse Expert from Flanders. In: *Regionalism and Modernity. Architecture in Western Europe, 1914–1940*. Eds. Leen MEGANCK – Linda VAN SANTVOORT – Jan DE MAEYER. Leuven: Leuven University Press, 135–150.
- SCHLEICHER Vera (2012): Kéjpart, lidósítás és velencei est a Magyar Tengeren. Minták és hatások balatoni fürdőkultúra fejlesztésében. *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* (26) 147–164.
- SCHLEICHER Vera (2018): *Kultúrfürdő. Kulturális kölcsönhatások a Balaton térségében 1821–1960 között*. Budapest: L'Harmattan.
- SCHLEICHER Veronika (2014): *Kulturális kölcsönhatások a Balaton térségében 1822–1960 között (Őslakosok, fürdővendégek, nyaralók)*. Doktori disszertáció. Budapest: ELTE Történelemtudományok Doktori Iskola.
- TAINE, Hippolyte (1881): *Az angol irodalom története I*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- TOROCZKAI WIGAND Ede (1921): *Hogyan építsünk a Balaton partján?* Budapest: Táltos Kiadó.
- TAMÁSKA Máté (2013): *Falvak az uradalmak helyén. A megszűnt nagybirtok telepesei községek építészete 1945 után*. Budapest: Martin Opitz Kiadó.
- TAMÁSKA Máté (2022): Trianon hangsúly-áthelyeződései. A történeti Magyarország tájainak és városainak megidézése az új határokon belül. In: *Határ, határhelyzet, határátlépés: a határok fizikai és mentális működése, változása és emlékezete: a Hajnal István Kör - Társadalomtörténeti Egyesület 2020. évi, pécsi konferenciájának tanulmánykötete*. Szerk. KISS Zsuzsanna – SZILÁGYI Zsolt. Szeged–Eger: Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület – Líceum Kiadó, 47–73.
- WETTSTEIN Domonkos (2017): Regionális törekvések a Balaton-parti üdülőterületek építéstörténetében a két világháború között. *Építés-Építészettudomány* (45) 1–2, 139–171.
- WETTSTEIN Domonkos (2018): *Regionális stratégiaalkotás a Balaton-part rekreációs célú építészetében (1929–1979)*. Doktori disszertáció. Budapest: BME Csonka Pál Doktori Iskola.

